

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ І ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЮ: (репліка на публікації Ю. Митрофаненка)

Анотація. Статтю присвячено аналізу ставлення Василя Сухомлинського до релігійної проблематики у 1950–1960-х роках у відповідь на публікації Ю. Митрофаненка в журналі «Педагогічний вісник» (Кропивницький) за 2018–2023 роки. Показано, що автор цих публікацій, розглядаючи тему «Сухомлинський і релігія», обстоює тезу про відсутність еволюції загальних педагогічних поглядів мислителя на освіту й виховання, однак не підтверджує її зверненням ані до педагогічних праць, ані до архівних джерел. Заперечуючи таке твердження, у статті наведено приклади гуманності й толерантності суджень В. Сухомлинського через аналіз його уявлень про духовність, ставлення до релігії та релігійного виховання. Зазначені підходи розглянуто на матеріалі епістолярної спадщини педагога – листів священнослужителів до нього, а також його кореспонденції з письменниками. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про тенденційність і недостатню аргументованість статей Ю. Митрофаненка, а також про брак у них належного історичного знання щодо 1950–1960-х років і педагогічної спадщини Василя Сухомлинського, пов'язаної з релігійною проблематикою.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, Юрій Митрофаненко, школа, релігія, виховання, духовність, епістолярій.

Abstract. The article analyzes Vasyl Sukhomlynskyi's attitude toward religious issues in the 1950s–1960s in response to Yuriy Mytrofanenko's publications in the journal *Pedagogical Bulletin* (Kropyvnytskyi) from 2018–2023. The author of these publications, addressing the topic “Sukhomlynskyi and Religion,” advances the thesis that there was no evolution in the educator's general pedagogical views on education and upbringing, yet fails to substantiate this claim with reference to pedagogical works or archival sources. Challenging this assertion, the article presents evidence of Sukhomlynskyi's humanistic and tolerant nature through an analysis of his understanding of spirituality, his attitude toward religion, and his approach to religious education. These approaches are examined in light of the educator's epistolary legacy – letters from clergy addressed to him, as well as his correspondence with writers. Based on the analysis, the article concludes that Mytrofanenko's publications are tendentious and insufficiently substantiated, and that they lack an adequate historical understanding of the 1950s–1960s and of Vasyl Sukhomlynskyi's pedagogical legacy related to religious issues.

Keywords: Vasyl Sukhomlynskyi; Yuriy Mytrofanenko; school; religion; upbringing; spirituality; epistolary heritage.

Вступ. Сьогодні педагогічні часописи здебільшого функціонують як електронні, а не паперові видання. На їхніх сторінках представлено широкий спектр актуальних питань і проблем розвитку освіти – як у національному, так і в регіональному вимірах. Значно менше уваги, що цілком зрозуміло, приділяють історико-педагогічній проблематиці, віддаленій від сучасності на десятиліття. Водночас такі публікації наявні й, залежно від історичної доби, інтерпретують події або особистостей минулого в позитивному чи негативному ключі. Зазвичай, авторська позиція в подібних статтях не викликає сумнівів і нечасто стає об'єктом критичного осмислення.

Цією публікацією ми прагнемо поставити під сумнів, на жаль, усталену впродовж останніх десятиліть пострадянську традицію беззастережної довіри до друкованого слова,

висунутої ідеї чи концепції, яка сприймається як безумовна та така, що не потребує критичного прочитання. Саме цьому й присвячено пропонувану статтю.

Постановка та обґрунтування проблеми.

Сучасні динамічні реалії, ускладнені російсько-українською війною та перебуванням України в умовах воєнного стану, спонукають науковців до особливо обережного й виваженого осмислення історії педагогіки, передусім проблематики радянського періоду, яка нині перебуває на периферії дослідницької уваги. Водночас українські вчені не повинні залишати поза фаховим аналізом публікації в педагогічній періодиці, присвячені цій добі, її постатям і тематичним аспектам.

Зокрема йдеться про статті Юрія Митрофаненка, опубліковані в часописі

«Педагогічний вісник» у 2018 і 2023 роках, які загалом можна окреслити тематикою «Сухомлинський і релігія». Оскільки зазначену проблему в педагогічній пресі порушено фактично лише цим автором, вона потребує наукового осмислення й докладнішого розгляду. Це тим більш актуально, що питання «релігія і суспільство» досі не було ґрунтовно осмислене в педагогічній та історико-педагогічній літературі, попри його очевидну значущість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика релігійного виховання у спадщині Василя Сухомлинського не посіла помітного місця в науковому дискурсі періоду Незалежності України, тобто впродовж останніх трьох десятиліть. Про це свідчать два найповніші бібліографічні покажчики: «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження» (2018) та «Міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання “Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю” (1993–2020)» (2022). Єдиним автором, який звертався до цієї теми, є Юрій Митрофаненко. У часописі «Педагогічний вісник» він опублікував дві статті: «Василь Сухомлинський – шістдесятник? Роздуми над статтею А. Б. Іванка про еволюцію суспільно-політичних поглядів педагога» (2018) [2] та «Релігійне питання в контексті педагогічної діяльності Василя Сухомлинського» (2023) [3]. Саме ці публікації становлять об'єкт подальшого аналізу.

Метою статті є об'єктивне осмислення теми «Сухомлинський і релігія», підставою для якого став критичний аналіз публікацій, опублікованих у часописі «Педагогічний вісник» (Кропивницький).

Виклад основного матеріалу. Часопис «Педагогічний вісник» упродовж багатьох років приділяє значну увагу постаті свого земляка – уродженця Кіровоградщини Василя Олександровича Сухомлинського. На його сторінках розглянуто різні аспекти творчого шляху педагога: діяльність як директора школи й учителя, а також вплив його ідей на розбудову сучасної школи в Україні та за її межами. Серед публікацій, присвячених спадщині Сухомлинського, наявні й статті Юрія Станіславовича Митрофаненка: «Василь Сухомлинський – шістдесятник? Роздуми над статтею А. Б. Іванка про еволюцію суспільно-політичних поглядів педагога» (2018) [2] та

«Релігійне питання в контексті педагогічної діяльності Василя Сухомлинського» (2023) [3].

Тематика цих публікацій, зосереджених на так званих «невідомих» або маловідомих сторінках життєвого шляху педагога – зміні прізвища, «закритті церкви», твердженні про відсутність еволюції його поглядів, – спонукає звернутися до цих текстів і проаналізувати авторську аргументацію. Водночас поза межами цього розгляду залишаємо сюжет про зміну прізвища, порушений як у зазначених статтях, так і в публікації І. Петренка та Н. Черткової «Нові штрихи до біографії В. О. Сухомлинського» в тому ж часописі (2023) [6]. Це питання, на наш погляд, не має безпосереднього стосунку до особистості й педагогічної діяльності Сухомлинського, а радше пов'язане з історією його родини. До того ж воно є другорядним і настільки непевним, що заводить авторів у площину припущень – чи то «Боруля», чи «Беруля», за аналогією з повістю Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля», – або ж у сферу конспірологічних побудов, які мало дотичні до аналізу творчої спадщини педагога.

На аналізі статей Ю. Митрофаненка зупинімося докладніше. Упродовж понад сорока років вивчення творчої спадщини Сухомлинського я жодного разу предметно не зверталася до проблеми його ставлення до релігії та атеїстичного виховання. Для цього існує низка причин.

По-перше, питання атеїстичного виховання належать до минулого, хоча в радянський період, зокрема за часів діяльності Сухомлинського у 1960-х роках і пізніше, вони посідали важливе місце в системі державної (комуністичної) ідеології, їх розглядали як окремий напрям виховної роботи, спрямований на формування світогляду. Про це, зокрема, свідчить навчальний посібник «Основи комуністичного виховання» (1962) [5, с. 197–243].

Починаючи з 1959 року в Україні при всіх закладах вищої освіти було створено кафедри наукового атеїзму, які після 1991 року трансформувалися в релігієзнавчі. Натомість у сучасному суспільстві атеїзм фактично опинився поза межами позитивного сприйняття, тоді як релігійний складник де-факто став елементом світогляду більшості населення й частиною повсякденного життя. Це відбувається попри те, що Україна є

світською державою, а освіта законодавчо відокремлена від церкви. Водночас релігія та релігійна ідеологія посідають помітне місце в науковому дискурсі й культурному просторі, тоді як поняття «атеїзм» сприймається з негативною конотацією як маркер радянського минулого і практично вилучене з активного наукового та публічного вжитку.

Сухомлинський дотримувався офіційної позиції та наголошував на необхідності атеїстичного виховання школярів «на міцному ґрунті науково-природничих і гуманітарних знань». Зокрема, він підкреслював: «У формуванні науково-атеїстичних переконань особливо важливо, щоб дитина й підліток активним, діяльним шляхом усвідомлювали сутність таких світоглядних ідей, як матеріальність світу, взаємозв'язок і зумовленість явищ» [8, с. 102–103].

Чи вважаємо ми сьогодні таку позицію виправданою – як у контексті панівної ідеології загалом, так і щодо поглядів Сухомлинського зокрема, який діяв у межах офіційного курсу? Відповідь радше негативна, особливо якщо йдеться про «войовничий атеїзм». Водночас слід зауважити, що після 1990-х років не з'явилося ані критичних, ані навіть описових досліджень творів Сухомлинського, присвячених цій проблематиці. Про це свідчить науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Міжнародні й всеукраїнські педагогічні читання “Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю” (1993–2020)» (2022): із 3130 позицій жодна не порушує питання «Сухомлинський і атеїстичне (матеріалістичне) виховання» [4].

Водночас п. Митрофаненко не вдається до аналізу педагогічних текстів і фактично формулює проблему в різко звуженому вигляді, зосереджуючись на релігійних питаннях поза контекстом творчої спадщини педагога. Власне спадщина Сухомлинського не стає предметом розгляду; натомість увагу зосереджено на сюжеті про «закриття церкви в Павлиші», тобто в селищі, де педагог жив і працював.

При цьому автор значною мірою спирається на працю кіровоградського дослідника І. Петренка «Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20–60-і рр. ХХ ст.)» (2012), фактично переказуючи викладені в ній події. Йдеться про закриття

у 1961 році павлиської церкви під час хрущовської антирелігійної кампанії, коли храм потрапив під партійне рішення про вилучення культових споруд. На виконання цього рішення розпорядженням голови сільської ради церкву було закрито, попри спротив священника та релігійної громади. У приміщенні планували розмістити сільську бібліотеку.

Як це було заведено в радянській практиці, таке рішення мало отримати формальне підтвердження у вигляді «волевиявлення громадськості», що засвідчували підписи шести мешканців села, серед яких був і Сухомлинський. Керівництво Російської православної церкви, як зазначає Митрофаненко, погодилося на закриття храму «під тиском», тоді як Сухомлинський і жителі Павлиша, за логікою автора, діяли нібито без жодного зовнішнього примусу [3, с. 23].

Чи прикрашає Сухомлинського цей вчинок? Поза сумнівом, ні. Водночас варто зважати на те, що і він, і всі інші учасники цих подій – незалежно від того, на чиєму боці вони перебували – фактично були знаряддями загальнодержавної радянської політики, яку в ті роки послідовно й наполегливо здійснювали державні та партійні органи в межах антирелігійної кампанії.

Загалом стиль статей Ю. Митрофаненка виразно героїзує священнослужителя – як «борця за релігійне виховання», «впливового священника», «віруючу людину» – і водночас подає педагога в негативному світлі, використовуючи означення на кшталт «атеїст», «ця особистість». У такій інтерпретації відповідальність за закриття церкви покладено не на партійні та радянські органи, які діяли за погодженням із керівництвом Кіровоградської єпархії, а на так званих «підписантів» – шістьох мешканців села. Прикметно, що навіть у цьому переліку допущено неточність: прізвище однієї з «підписанток» подано як Г. Гриценко, тоді як правильно – Г. Грищенко. У підсумку ж винуватцем подій оголошено лише Сухомлинського.

Автор у своїй аргументації значною мірою відтворює зміст статті, опублікованої у 2018 році, в якій уперше навів цей приклад. Саме тоді він вступив у полеміку зі своїм колегою А. Іванком, своєрідно «відзначивши» таким чином сторіччя Василя Сухомлинського. На підставі викладених фактів, пов'язаних із закриттям церкви, автор доходить висновку про

«відсутність еволюції суспільно-політичних і педагогічних поглядів» педагога [2, с. 40].

Ю. Митрофаненко формулює безапеляційні й категоричні висновки, спираючись передусім на факт «закриття церкви в Павлиші». Не будучи фахівцем із радянського періоду, зокрема 1950–1960-х років, і, відповідно, не звертаючись до системного аналізу першоджерел та ширшого історичного контексту, він фактично ставить за мету піддати сумніву педагогічний внесок Сухомлинського загалом. Для цього автор довільно інтерпретує наявні історичні факти, здебільшого обмежуючись переказом праць інших дослідників, зокрема краєзнавця І. Петренка.

У своїх публікаціях Митрофаненко формулює п'ять запитань до А. Іванка щодо еволюції поглядів Сухомлинського й водночас бідкається, що Іванко пішов із життя, не встигнувши пояснити той чи інший факт. При цьому поза увагою автора залишається очевидне: відповіді на поставлені питання слід шукати не в інтерпретаціях окремих дослідників, а насамперед у текстах самого педагога, які й є головним джерелом для аналізу його світоглядних і педагогічних позицій.

Категорично не погоджуюся з твердженням про відсутність еволюції поглядів Сухомлинського. Розвиток і зміна світоглядних позицій властиві кожній людині – це природний процес особистісного й професійного зростання. У цьому сенсі показовим є життєвий шлях самого Ю. Митрофаненка – від футболіста до викладача й доктора наук.

Що ж до еволюції поглядів Сухомлинського в площині так званого «релігійного питання», то слід зважати на конкретні історичні обставини. Безперечно, він не мав змоги здійснити публічний перегляд власних позицій, подібний до того, який відбувся у творчості Олеса Гончара чи інших шістдесятників – І. Драча, Д. Павличка та ін., які в добу «перебудови» й «гласності» радикально переосмислили написане раніше, як не сказати «перевзулися». Сухомлинський помер у 1970 році, проживши лише п'ятдесят років, сповнених драматичних випробувань: Голодомору, війни, тяжкого поранення, відбудови повоєнної руїни. Та то таке, до «релігійного питання» не прикладеш.

Але це все заспів. Далі пропоную звернутися до епістолярної спадщини Сухомлинського, яка дає підстави говорити про еволюцію його

поглядів у релігійній проблематиці. З цією метою використано не опубліковані тексти, що пройшли ідеологічний контроль офіційних інстанцій, а матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), де зберігається особовий архів педагога (Фонд 5097, опис 1, опис 2).

В описі 2 знаходимо справу № 66 під назвою «Листи В. О. Сухомлинському від священнослужителів. 1968–1970 рр.». Серед матеріалів справи виокремлюємо листи священнослужителя І. В. Тихановського – усього десять. Відповіді самого Сухомлинського не збереглися, однак зміст листування можна реконструювати на підставі наявних матеріалів. Так, у листі від 18 січня 1969 року священник відповідає на кілька запитань, порушених Сухомлинським. Він зазначає: «На превеликий жаль, я не зможу стати для Вас свого роду консультантом з таких важливих питань, як життя і смерть; смерть і безсмертя, тим більше про все це належить розмірковувати дуже точною науково-релігійною мовою, викладати ці поняття в світлі Священного писання і праць Учителів Церкви і все це ув'язувати, поєднувати з сучасною наукою і висловлювати все це в поняттях, доступних сучасному образу мислення. Я розумію, що тільки таке висвітлення цих питань може бути якимось чином використано для написання Вами статті для наукового журналу. А розглядати ці питання на більш низькому рівні і викладати загальновідомі істини християнської релігії в звичайному традиційному викладі, та ще мовою і поняттями минулого століття, як це зазвичай відбувається в церковних проповідях духовних академій і семінарій, – все це мало підходить для слуху, читання і розуміння сучасної людини. Я, звичайно, цим не хочу сказати, що релігійні поняття неможливо ув'язати з сучасною наукою і пояснити їх образами і поняттями сучасності. Все це можливо і з успіхом зробити, але справа в тому, що таким чином виходить розширення питань, заданих Вами. Вони дуже серйозні й не так прості, щоб на них відповісти в двох словах у вигляді простого граматичного правила» [9]. Далі в листі автор розкриває християнський погляд на безсмертя.

В іншому листі, відповідаючи на питання Сухомлинського про виховання дітей в сім'ї священника, він пише: «Повертаючись до

теми про Наташу [донька], хочу повідомити, що ніякої релігійної освіти чи навчання до неї не застосовую і взагалі вважаю, що в наш час, у сучасних умовах і обставинах дуже важко проводити спеціальне релігійне виховання і навчання в сім'ї. І проводити його потрібно дуже обережно, уміло, тактовно і ні в якому разі не застосовуючи насилля, погрози чи фанатизм. Краще за все, я вважаю, що потрібно проводити в сім'ї загальнолюдське виховання дитини, в загально визнаних моральних принципах, а це буде ні що інше, як звичайне релігійно-моральне виховання. Вводити ж дитину в щось подібне до певної спеціалізації релігійних понять, навиків, звичаїв, зовнішніх проявів – це, на мою думку, вносить в душу дитини, що перебуває в дитячому садку, школі, свого роду роздвоєність, яка буває більш болісною для дітей, ніж для дорослих, які можуть вміло, тактовно і не погіршив проти істини і чесності, зберегти щось при собі...» [10].

Тихановський на запитання Сухомлинського: «Чи не відмовилася теологія від погляду на життя, як на тимчасовий, крихкий, перехідний світ?» відповідає: «Потрібно відзначити заради істини, хто б ми не були, віруючі чи невіруючі – Людина і весь оточуючий світ – все це дійсно тимчасове (тлінне), хитке, нестабільне, минуще. Тільки в ці останні слова [не варто] вкладати фарисейського презирства, приниження образу людини і світу, в якому вона живе. ...Слова Христа – як висловлення істини, істинного стану справ в людині і світі, на це очі людини не закривають і не пропонують їй свого роду рожеві окуляри або якесь марево (фата-моргана). ...Оптимізм в усіх його проявах, в усьому – і до людини (хоча б вона була грішна і низька), і до нашої землі, природи, суспільства (які б вони були недосконалі) ми маємо ставитися з любов'ю і піклуванням, з бажанням вдосконалення... хоча ми в цьому світі і смертні, і наш світ минулий, але ми повинні любити один одного, любити і вдосконалювати природу і весь світ, в якому живемо» [11].

На мою думку, Василь Олександрович не випадково підтримував листування зі священнослужителями. Питання морально-етичного виховання посідали чільне місце в його педагогічній спадщині; він постійно звертався до роздумів про сенс життя і смерті [7]. У цьому контексті педагог потребував

іншого, позаідеологічного погляду – з боку релігійної людини, для якої ці проблеми становлять основу світогляду.

На той час – і значною мірою навіть сьогодні – педагогічних джерел, що осмислювали ці питання, було вкрай обмаль. Водночас спілкування із представниками духовенства відкривало можливість діалогу, навіть за умови розбіжності переконань. Такий обмін думками ґрунтувався на взаємній повазі й уважному ставленні до співрозмовника.

Порушивши тему «Сухомлинський і релігія» в 2018 р., Ю. Митрофаненко пов'язав її з постаттю Олеса Гончара. Зокрема, він зазначає: «У 1968 році, в розпал кампанії проти роману “Собор” Олеса Гончара, Сухомлинський написав авторові листа підтримки». Цей лист, віднайдений А. Іванком в епістолярії педагога [2, с. 40], Митрофаненко інтерпретує як своєрідне «каяття».

У публікації 2023 року автор знову повертається до цієї теми, однак уже в розширеному форматі. До того ж він не лише заперечує наявність еволюції поглядів Сухомлинського, а й без належних підстав ототожнює педагога з негативним персонажем роману «Собор» [3, с. 27].

Василь Олександрович листувався з Олесем Гончаром упродовж 1968–1969 років. Це листування жодним чином не може слугувати свідченням «визнання гріха» чи «каяття за причетність до руйнування храму в рідному Павлиші» [там само]. Подібна інтерпретація фактично зводить зміст кореспонденції обох адресантів до релігійної проблематики, яка, зауважимо, в листах узагалі не порушувалася. Натомість Сухомлинський широ захоплювався романом «Собор» і в одному з перших листів звертався до Гончара зі словами: «Прочитав, знаю, перечитую Ваші твори; читання Ваших творів дає щасливі години духовної повноти життя. Читав (точніше: тричі прочитав) “Собор”. Відверто скажу: прекрасний, патріотичний твір; я з великим болем прочитав деякі критичні статті, в яких замість розумного аналізу – “рознос”, кимось, без сумніву, “запрограмований”. Висловлюю особисте побажання: якщо будете “доробляти” твір, не погасить того внутрішнього вогню, яким так багатий Ваш “Собор”. Час іде, твір Ви написали не на рік, час покаже справедливість одного іспанського прислів'я: був би Христос, а христородавці знайдуться (це про деяких критиків – авторів пасквілів)» [1, с. 215].

Після відповіді письменника на свого листа Сухомлинський пише: «Бачимо важливу місію педагога-вихователя в тому, щоб утвердити в юних душах любов до рідної мови, почуття слова. До речі, на прохання редакції журналу “Українська мова і література в школі” я написав статтю “Любов до рідного слова”, думаю, що стаття буде опублікована; хотілося б, щоб її не шліфували.

Здатні мислити вчителі відчувають ту величезну відповідальність, яка накладається на нас історією, народом за майбутнє нашої мови, літератури, культури. Від нас і тільки від нас (та ще від дошкільних працівників) у вирішальній мірі залежить те, полюбить чи не полюбить дитина рідну мову, утвердиться чи не утвердиться в її душі одне з найтонших інтелектуальних почуттів – почуття слова, почуття краси, чистоти мови; те почуття, збагнувши яке людина не може спокійно чути перекрученого, спотвореного слова. Це нині для нас особливої ваги проблема. Мова належить, на мій погляд, до тих речей, які спочатку треба полюбити, а потім – знати. Боляче стає, коли доводиться чути: мова – найлегший предмет шкільного навчання.

Яка це прикра помилка, яку велику шкоду приносить те, що цей погляд поділяє багато вчителів, батьків. Викладання мови – найважча, найскладніша справа. Бо це не просто передача знань. Це передусім виховання. Виховання розуму, строю мислі, різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини» [1, с. 219–220].

Судячи з цих та й інших листів, Сухомлинський розглядав «Собор» як підмурок, цеглинку, на якій має виростати свідомість, ідентичність українського народу, української культури, тобто значно ширше й глибше, ніж релігійність, про яку тоді, в 1968р. годі й згадувати.

А щодо храму в Павлиші, то Василь Олександрович згадував про нього в листі до Віктора Терена (Віктора Тарана – політика, письменника, поета, випускника Павлівської середньої школи). Вітаючи свого учня з виходом поетичної збірки «Причетність» (1969), педагог зазначив: «А в церкві – буде народний музей. Будуть і хороші образи (ікони). Якби Ви допомогли ось у чому: щоб кожен український художник прислав для музею нашого бодай невеличку свою картину» [1, с. 227].

В одному з листів Віктора Терена до

Сухомлинського від 18 червня 1969 р. йдеться, серед іншого, й про церкву. Він пише: «Шановний Василю Олександровичу! ...Свого часу я отримав Вашого листа, де Ви писали, що церкву не можна розглядати лише як релігію, що сьогодні це перш за все багатюща скарбниця народної культури. Ніби продовжуючи свою думку в життя, Ви плекали надію на створення музею народного мистецтва.

Ось чому було б дуже корисно для загальної справи, аби Ви, Василю Олександровичу, написали статтю, де б якраз і виклали ці слушні думки» [1, с. 224].

На доповнення до наведених епістолярних матеріалів вважаю доречним звернутися й до власних спогадів. Школа в Павлиші розташована приблизно за чотириста метрів від церкви. У минулому частина одноповерхових шкільних приміщень слугувала класами церковноприходської школи (за часів Сухомлинського там були початкові класи). Квартира родини Сухомлинських, як відомо, була розташована в центральному корпусі школи.

Відтак із дворічного віку й до закінчення навчання (1948–1964) я зростала в безпосередній близькості до церкви. У дитячі роки ми гралися на церковному подвір'ї, часто заходили до храму; я була свідком різних подій – вінчань, відспівувань, святкувань релігійних свят. Ніхто не забороняв мені цього, і я ніколи не чула від батька жодних зауваг із цього приводу.

Будинок, у якому мешкали священники, був поруч зі шкільним подвір'ям, і ми, школярі, нерідко спостерігали цікаві побутові сцени із життя панотців та їхніх родин. У 1960-і професія священника (якщо в цьому випадку доречно вживати таке означення) не мала високого суспільного престижу, тому духовні особи часто змінювалися – з яких саме причин, сказати важко. У пам'яті ж збереглися лише окремі постаті, чия поведінка помітно вирізнялася на загальному тлі.

У недільні вечори шкільне подвір'я зазвичай стихало. Я часто бачила батька, який сидів на лавці поруч зі священником; вони тихо розмовляли, вели спокійну бесіду. З огляду на запитання, які батько порушував у листах до священнослужителів, можна припустити, що тем для розмов у них було чимало.

Сам момент припинення функціонування церкви як культурної споруди я не пам'ятаю: не було ані публічних виступів, ані маніфестацій.

Моя бабуся з маминого боку, яка мешкала з дідусем неподалік від школи, була глибоко віруючою людиною й відвідувала кожну службу. Після закриття церкви вона ходила молитися – досить далеко – до приміщення під церкву, розташованого у великій сільській хаті. Туди я, звісно, не ходила і не знаю, як там відбувалися богослужіння.

У бабусиній хаті (дідусь віруючим не був) висів іконостас, постійно горіла лампадка; вона молилася і вдома. На церковні свята – найбільше запам'яталися Великдень і Масниця – ми всією родиною приходили до них у гості на святковий обід.

Висновки та перспективи дослідження. Подані міркування є реакцією на статті Ю. Митрофаненка, присвячені В. Сухомлинському, в яких життєвий і творчий шлях педагога інтерпретується крізь призму післязнань та сучасних політичних уявлень, що призводить до інструментального використання історії. Викликає запитання й редакційна політика часопису «Педагогічний вісник», який опублікував обидві згадані статті в ювілейних випусках, присвячених Сухомлинському, не запропонувавши альтернативної позиції щодо порушених проблем.

У перспективі дедалі виразніше постає потреба в об'єктивному й незаангажованому підході до осмислення історії педагогіки та персоналістики, зокрема в контексті різних етапів радянського періоду. Йдеться передусім про теми, аналіз яких потребує безпосереднього звернення до оригінальних текстів і архівних джерел як основи науково виважених висновків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василь Сухомлинський і його кореспонденти: епістолярна спадщина на тлі доби : наук.-попул. довід. Електрон. вид. Вінниця : Твори, 2025. 531 с. URL: https://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/Vasyl_Sukhomlynsky_and_his_correspondents-2025.pdf.
2. Митрофаненко Ю. С. Василь Сухомлинський – шістдесятник? Роздуми над статтею А. Б. Іванка про еволюцію суспільно-політичних поглядів педагога. Педагогічний вісник : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського». 2018. № 1–2 (45–46). С. 39–41. URL: <https://drive.google.com/file/d/1aBg5Vnzbfcqg7cNz4zKtMvhAxs69ZXeR/view>.

3. Митрофаненко Ю. Релігійне питання в контексті педагогічної діяльності Василя Сухомлинського. Педагогічний вісник : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського». 2023. № 1–2 (59–60). С. 21–28. URL: <https://journal.koippo.kr.ua/index.php/ped/issue/view/21/21>.

4. Міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» (1993–2020) : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вінниця : Твори, 2022. 487 с. URL: https://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/pedahohichni_chytannya_pokazhchyk-2022.pdf.

5. Основы коммунистического воспитания : учебное пособие. Москва : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1962. 447 с.

6. Петренко І., Черткова Н. Нові штрихи до біографії В. О. Сухомлинського. Педагогічний вісник : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського». 2023. № 1–2 (59–60). С. 61–65. URL: <https://journal.koippo.kr.ua/index.php/ped/issue/view/21/21>.

7. Сухомлинська О. В. Дитина і питання про смертність: підхід Василя Сухомлинського. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2017. № 91. С. 134–141. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/26193>.

8. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Вибрані твори в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. С. 55–208.

9. Тихановський І. В. Лист. ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 2. Спр. 66. Арк. 9 зв. Рукопис.

10. Тихановський І. В. Лист. ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 2. Спр. 66. Арк. 19. Рукопис.

11. Тихановський І. В. Лист. ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 2. Спр. 66. Арк. 12 зв. Рукопис.

REFERENCES

1. Vasyl Sukhomlynskyi i yoho korespondenty: epistoliarna spadshchyna na tli doby : nauk.-popul. dovid. Elektron. vyd. Vinnytsia : Tvory, 2025. 531 s. URL: https://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/Vasyl_Sukhomlynsky_and_his_correspondents-2025.pdf. [in Ukrainian].
2. Mytrofanenko Yu. S. Vasyl Sukhomlynskyi – shistdesiatnyk? Rozdumy nad statteiu

A. B. Ivanka pro evoliutsiiu suspilno-politychnykh pohliadiv pedahoha. Pedahohichniy visnyk : KZ «KOIPPO imeni Vasyliia Sukhomlynskoho». 2018. № 1–2 (45–46). S. 39–41. URL: <https://drive.google.com/file/d/1aBg5Vnzbfcg7cNz4zKtMvhAxs69ZxeR/view>. [in Ukrainian].

3. Mytrofanenko Yu. Relihiine pyttannia v konteksti pedahohichnoi diialnosti Vasyliia Sukhomlynskoho. Pedahohichniy visnyk : KZ «KOIPPO imeni Vasyliia Sukhomlynskoho». 2023. № 1–2 (59–60). S. 21–28. URL: <https://journal.koippo.kr.ua/index.php/ped/issue/view/21/21>. [in Ukrainian].

4. Mizhnarodni ta vseukrainski pedahohichni chytannia «Vasyl Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu» (1993–2020) : nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. Vinnytsia : Tvory, 2022. 487 s. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/pedahohichni_chytannya_pokazhchyk-2022.pdf. [in Ukrainian].

5. Osnovy kommunisticheskogo vospitaniya : uchebnoe posobie. Moskva : Gos. izd-vo polit. lit-ry, 1962. 447 s. [in Russian].

6. Petrenko I., Chertkova N. Novi shtrykhy do biohrafii V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichniy visnyk : KZ «KOIPPO imeni Vasyliia Sukhomlynskoho». 2023. № 1–2 (59–60). S. 61–65. URL: <https://journal.koippo.kr.ua/index.php/ped/issue/view/21/21>. [in Ukrainian].

7. Sukhomlynska O. V. Dytna i pyttannia pro smertnist: pidkhid Vasyliia Sukhomlynskoho. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky. 2017. № 91. S. 134–141. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/26193>. [in Ukrainian].

8. Sukhomlynskyi V. O. Problemy vykhovannia vsebichno rozvynenoj osobystosti. Vybrani tvory v 5 t. Kyiv : Rad. shk., 1976. T. 1. S. 55–208. [in Ukrainian].

9. Tykhanovskyi I. V. Lyst. TsDAVO Ukrainy. F. 5097. Op. 2. Spr. 66. Ark. 9 zv. Rukopys. [in Ukrainian].

10. Tykhanovskyi I. V. Lyst. TsDAVO Ukrainy. F. 5097. Op. 2. Spr. 66. Ark. 19. Rukopys. [in Ukrainian].

11. Tykhanovskyi I. V. Lyst. TsDAVO Ukrainy. F. 5097. Op. 2. Spr. 66. Ark. 12 zv. Rukopys. [in Ukrainian].